

Sanaliittojen tiivistyminen yhdyssanaksi

Ilmausten kirjoittaminen yhdyssanaksi tai sanaliitoksi on ongelma, jonka kanssa jokainen kirjoitetun kielen käyttäjä joutuu tekemisiin. Niinpä tietyt yhdysosan ja sanaliiton rajatapaukset aiheuttavat vaikeuksia myös yleiskielen normitunteville kielenkäyttäjille. Toisaalta joissain tapauksissa saattaa olla kysymystietoisesta normienvastaisesta kirjoitustavasta. Lehdistössä, kaunokirjallisuudessa, tieteellisessä kirjallisuudessa – myös kielitieteellisissä julkaisuissa – näkee toistuvasti muutamat yhdyssanan ja sanaliiton rajatapaukset yhdyssanaksi hahmotettuina, vaikka ne yleiskielen normien mukaan pitäisi yksiselitteisesti kirjoittaa erikseen. Tällaisia ilmauksia ovat mm. partikkelit *ikäänkuin*, *niinkuin*, *sitävastoin*, *sitäpaitsi* sekä infiniittisen verbimuodon sisältämät sanaliitot *lukuunottamatta*, *niinsanottu*, *näinollen*.

Kielen elementteinä yhdyssana ja sanaliitto ovat lähellä toisiaan. Molemmissa sanat ovat kiinteässä järjestyksessä ja merkitysseikat liittyvät sanaparin osat yhteen. Lähimpänä yhdyssanaa ovat leksikaalistuneet fraasinomaiset sanaliitot, jotka ovat yhdyssanojen tavoin käyttäjänsä sanatajussa analysoimattomina kokonaisuuksina. Tarkkaa rajaa sille, milloin sanaliitto tiivistyy yhdyssanaksi, ei voida asettaa. Se tapahtuu eri henkilöiden leksikoissa eri aikaan. Sanaliittojen tiivistyminen yhdyssanaksi on suomalais-ugrilaiden kielten erityispiirre. Tätä ei kuitenkaan ole otettu huomioon kielenhuollossa viimeisten vuosikymme-

nien aikana, vaan päinvastoin tiettyjen tapausryhmien kohdalla erilleen kirjoittamisen vaatimusta on tiukennettu. On jouduttu tilanteeseen, jossa kielenkäyttäjien kompetenssi ja virallisen kielenhuollon normit ovat ajautuneet ristiriitaan keskenään.

Asia ei ole suomen kielen normiston keskeisiä kysymyksiä, mutta sen esille ottaminen on mielestäni kuitenkin aiheellista, sillä kyseiset yhdyssanan ja sanaliiton rajatapaukset ovat tiheäkäyttöisiä, ja on tilanteita, joissa kirjoittajalta vaaditaan tarkkaa normien mukaista kirjoitustapaa. Lisäksi kirjoittajaa häiritsee tilanne, jossa hän joutuu tekemään kompetenssinsa vastaisia ratkaisuja. Tiukkaa sääntöjen mukaista oikeinkirjoitusta vaaditaan esim. koululaisten ja opiskelijoiden opinnäytetöissä. Konkreettinen esimerkki ristiriitatilanteesta ovat tämän kevään ylioppilastutkinnon äidinkielen kokeen aineistopohjaiset tehtävät. Kokelaille annetussa aineistossa partikkelit *ikäänkuin* (suomennos) ja *niinkuin* (kaunokirjallinen teksti) oli kirjoitettu yhdyssanaksi, mutta yleiskielen normien mukaan abiturienttien pitää kirjoittaa kyseiset konjunktiot sanaliitoksi ja opettajan merkitä yhdyssanaisuus virheelliseksi kielenkäytöksi. Koululaisten kapina oikeinkirjoitusohjeita vastaan on tässä kohdassa aiheellinen.

Tarkastelen yhdyssanan ja sanaliiton rajankäynnin ongelmaa muutaman yleisimmän tapausryhmän kohdalla. Lähtökohtanani ovat huomiot, jotka tein tutkiessani peruskoulun päättävien koululaisten yhdyssanojen hahmottamista (lissensiaatintutkielmani »Yhdyssanojen hahmotus ja oikeinkirjoitus peruskoulun

päättävien oppilaiden teksteissä», Tampere 1991). Tutkimusaineistoni on vuodelta 1984, ja se koostuu 376:n eri puolilta Suomea olevan peruskoululaisen teksteistä (Jyväskylän yliopistossa toteutetun kansainvälisen kirjoitelmatutkimuksen Suomen aineistosta tehty otos). Peruskoululaisten yhdyssanavirheistä 64,15 % on väärin erilleen kirjoitettuja sanoja, väärin yhteen kirjoitettujen tapausten osuus on 35,85 %. Varsinkin kehittyneiden kirjoittajien vaikeudet liittyvät väärin yhteen kirjoittamiseen. Sen sijaan heikkojen kirjoittajien vaikeutena on yhdyssanan osien hahmottaminen yhdeksi sanaksi. Osa väärin yhteen -tapauksista on karkeita hahmotusvirheitä, esim. *hienomopo, mustanahkatakki, samallapaikalla, hyvinsairas, sattuikosinua*, mutta varsinkin kehittyneet kirjoittajat hahmottavat kiinteät fraasinomaiset sanaliitot usein yhdyssanaksi.

Useat kielenkäyttäjät hahmottavat kaksiosaiset konjunktiot yhdyssanaksi. Peruskoululaisten teksteissä konjunktio *niin kuin* oli hahmotettu 40 kertaa yhdyssanaksi ja 20 kertaa sanaliitoksi, konjunktio *ennen kuin* 21 kertaa yhdysanaksi ja 20 kertaa sanaliitoksi. Yhdysanaksi koululaiset hahmottavat toistuvasti konjunktiot *aivan kuin* (4 kertaa) ja *ikään kuin* (5). Myös ylioppilasaineista tehdyissä tutkimuksissa on havaittu runsas yhdyskonjunktioiden yhteen kirjoittaminen. Muun muassa Kaino Laaksonen on vuoden 1984 Virittäjässä 4 käsitellyt abiturienttien yhdyssanojen käyttöä ja todennut yleisimpinä yhdyssanavirheinä edellä lueteltujen kaksiosaisen konjunktioiden yhteen kirjoittamisen. Yhdyssanaksi hahmottamista edistää puhuttu kieli, jossa kaksiosaiset konjunktiot äännetään yhtä pääpainoa käyttäen yhdyssanojen tavoin.

Kaksiosaisen konjunktioiden yhdysanaksi tai sanaliitoksi kirjoittaminen on ollut horjuvaa suomen kirjakielen historian alusta lähtien, sillä jo Gananderin sanakirjassa konjunktio *niinkuin* on merkitty yhdyssanaksi mutta *ikään kuin*

sanaliitoksi. Nykysuomen sanakirjassa mainitaan sekä erilleen että yhteen kirjoittamisen mahdollisuus, mutta sen sijaan tekeillä olevassa Suomen kielen perussanakirjassa (Osa A–K) konjunktiot *aivan kuin, ennen kuin, ikään kuin* merkitään yksiselitteisesti sanaliitoksi. Kehitys on siis kulkenut kielenkäyttäjän valinnan sallivasta ohjeesta vain yhden vaihtoehdon suosittavaan normiin.

Kirjoituksen normi tiukentui 1960-luvulla, jolloin kielenoppaissa ja oppikirjoissa alettiin vaatia kahdenlaisen kirjoitustavan hylkäämistä ja siirtymistä pelkästään sanaliittoiseen kirjoittamiseen. Perusteluiksi esitettiin suomen kielen liiallinen pitkäsanaisuus ja sivistyskielen arvolle sopimaton epäyhtenäisyys. Esimerkiksi E. A. Saarimaa toteaa vuoden 1962 Kielenoppaassaan, että konjunktiota ei tarvitse kirjoittaa yhdyssanoiksi (*ennen kuin, niin pian kuin, sitten kun, sen jälkeen kun, silloin kun, ikään kuin, samoin kuin*). Konjunktion *niin kuin* kohdalla Saarimaa sen sijaan vielä tässä painoksessa antaa tekstiyhteyden mukaan yhteenkirjoittamisen mahdollisuuden. Vuoden 1967 painoksessa Saarimaa käyttää jyrkempää ilmausta: »Konjunktiota ei myöskään ole syytä kirjoittaa yhdyssanoiksi.» Maininta *niin kuin* -konjunktion yhteen kirjoittamisesta on poistettu.

Kaksiosaisen konjunktioiden tavoin yhdyssanaksi ovat tiivistyneet pronominin ja postposition lausekkeet. Peruskoululaiset hahmottavat toistuvasti yhdyssanaksi ilmauksen *sitäpaitsi* (8) sekä yksittäin ilmaukset *senjälkeen, sensijaan, sitävarten*. Lukiolaiset tekevät virheitä samoissa sanoissa. Myös nämä sanaliitot ovat tiheäkäyttöisiä, ja niidenkin yhdysanaksi hahmottamista edistää puhuttu kieli, jossa ilmauksilla on vain yksi pääpaino. Myös näissä tapauksissa kielenhuolto on tiukentanut otettaan. Gananderin sanakirjassa *sentähden* on yhteen kirjoitettuna, *sitä vasten, sitä likin* erikseen. Nykysuomen sanakirjassa mainitaan ilmausten *sen jälkeen, sen sijaan, si-*

tä paitsi, sitä varten, sitä vastoin kohdalla myös yhteen kirjoittamisen mahdollisuus. Nykyisissä kielenoppaissa suositellaan vain erilleen kirjoittamista.

Jotkin adverbinaiset lausekkeet ovat niin ikään idiomatisoituneita ja hahmottuvat useiden kielenkäyttäjien leksikoissa yhdyssanaksi. Peruskoululaisten teksteissä yleisimpiä ovat *suurinpiirtein* (10), *ennenkaikkea* (9), *kaikenkaikkiaan* (5), *loppujenlopuksi* (3), *ennenpitäkää* (2), *ennenvanhaan* (2). Kaikissa tapauksissa puheessa on vain yksi pääpaino. Ilmaukset ovat tiheäkäyttöisiä. Niiden sanaliitoksi tai yhdyssanaksi kirjoittaminen ei perustu sananmuodostuksellisiin seikkoihin, ainoastaan oikeinkirjoituksen normeihin. Näidenkin sanojen kohdalla Nykysuomen sanakirjassa annetaan kielenkäyttäjälle kaksi vaihtoehtoa.

Partikkelien rinnalla vaikeasti hahmotettava tapausryhmä ovat infiniittisen verbiaineksen sisältävät ilmaukset, joissa verbin nominaalimuoto ja sitä edeltävä adverbiaali- tai objektimäärite muodostavat kiinteän fraasin. Peruskoulun oppilaat kirjoittavat toistuvasti yhteen ilmaukset *lukuunottamatta* (8), *edellämäinittu* (6), *näinollen* (5), *niinsanottu* (4), *toisinsanoen* (2). Myös ylioppilaskokelaat hahmottavat toistuvasti verbin nominaalimuodon ja sen määritteen yhdyssanaksi. Kaino Laaksosen keräämässä aineistossa toistuvat yhdyssanaisina *näinollen*, *lukuunottamatta*, *niinsanottu*, *edellämäinittu*, *itsetehty*.

Myös verbiaineksen sisältävien ilmausten erilleen kirjoittamisen normi tuli valitsevaksi 1960-luvulla. Nykysuomen sanakirjassa luetellaan ilmaukset *lukuunottamatta*, *niinsanottu* ja *näinollen* yhdyssanoina mutta pidetään parempana vaihtoehtona erilleen kirjoittamista. Verbiaineksen sisältävissä konstruktioissa yhteen tai erilleen kirjoittaminen saattaa kannatella semanttista eroa; näin on varsinkin partisiippien kohdalla. Tällöin yhteen ja erilleen kirjoittamisella on oma funktionsa. Ortografian yleisohjeena

olevaa erilleen kirjoittamisen sääntöä olisi silti syytä tarkastella kriittisesti, sillä useiden ilmausten tiivistyminen yhdyssanoiksi on monien kielenkäyttäjien leksikoissa jo tapahtunut.

Nominilausekkeita tiivistyy yhdyssanaksi kielessä koko ajan. Adjektiivihahmotetaan suomen kielessä yhdyssanan alkuosaksi vain silloin, kun sanalla on vakiintunut erityismerkitys. Oikeinkirjoituksen kannalta ongelmallisia ovat tapaukset, joissa yhdyssanaksi tiivistyminen on parhaillaan tapahtumassa. Esimerkiksi seuraavan luettelon ensimmäiset sanat ovat selviä yhdyssanoja, sen sijaan viimeiset yhdyssanan ja sanaliiton rajatapauksia: *mustakääpä* – *mustamaija* – *mustapippuri* – *mustaraamattu* – *mustajää* – *musta-aukko* – *mustavyö*. Ilmaukset *mustaraamattu*, *mustajää*, *musta-aukko*, *mustavyö* eivät ole menettäneet syntaktista luonnettaan, sillä niissä määrittävä sana taipuu: *mustassaraamatussa*, *mustaajäättä*, *mustanaukon*, *mustanvyön*. Toisaalta määriteosa taipuu myös selvissä leksikaalistuneissa yhdyssanoissa kuten *omatunto*, *isosisko*.

Kehittymättömille kirjoittajille sanan erityismerkityksisyyden huomaaminen ei ole helppoa. Peruskoulun oppilaat kirjoittavat yhteen esim. seuraavat lausekkeet: *isokirjain*, *pahaolo*, *punainenlanka*, *pahapuoli*, lukiolaiset taas esim. lausekkeet *vihreäliike*, *makeavesi*, *kylmäsoita*, *pahamieli*. Erityisen vaikeaa on hahmottaa yhdyssanaksi taipumattoman adjektiivin ja pääsanana lauseke, esim. *ensikesänä*, *erimieltä*, *kokoajan*.

Genetiivialkuisten nominilausekkeiden kahdenlainen kirjoitustapa on kielesämme sallittua. Kontekstin osuus kirjoitustavan valinnassa tunnustetaan. Joitain poikkeuksia kuitenkin on. Kysyä sopiikin, miksi kielten nimien, *suomen kieli*, *ruotsin kieli*, merkitseminen sanaliitoksi on ehdottoman normin mukainen asia. Olisi loogista, että myös tässä tapauksessa sallittaisiin sekä yhteen että erilleen kirjoittaminen, sillä kielenkäyttäjien sanatajussa kielten nimet hahmottu-

vat usein yhdyssanaksi. Nominilausekkeen osien erilleen tai yhteen kirjoittaminen ei kuitenkaan ole normien asettamisen kannalta yhtä suuri ongelma kuin edellä esitetyt kaksiosaiset partikkelit ja fraasinomaiset yhdysverbit, sillä kysymys on aina yksittäisistä tapauksista, joista kukin tiivistyy yhdyssanaksi omaa tahtiaan.

Yhdyssanaisuus on suomen kielelle tyypillinen piirre. Kirjoittaminen on kompetenssin varaista toimintaa, jossa kukin kirjoittaja ottaa huomioon yleiskielen normit pystymällään tai haluamallaan tavalla. Esittämieni tapausryhmien kohdalla kielenhuollon pyrkimykset sanaliittoisen kirjoitustavan vakiinnuttamiseen tuntuvat epäonnistuneen. Vaikka erilleen kirjoittamisen ohje onkin selkeä, se ei ainakaan partikkeliaineksen ja infiniittisen verbiaineksen sisältävien fraasinomaisten ilmausten kohdalla ole vakiintunut yleiseksi kirjoitustavaksi. Tämän vuoksi olisikin syytä harkita, pitäisikö oppikirjojen ja kielenoppaiden tiukkaa vain yhden kirjoitustavan suositavaa normia väljentää.

ANNELI NIINIMÄKI

»Lehtimetsävahingot havupuita pienempiä»

Syksyllä 1990 olivat sanomalehdissä puheena Euroopan maissa havaitut metsätuhot, jotka ilmenivät selvimmin havumetsissä. Asiaa käsittelevistä uutisista osui silmääni kaksikin hatarasti muotoilua otsikkoja:

1) Lehtimetsävahingot havupuita pienempiä

2) Lehtimetsien vahingot havupuita pienempiä

Molemmissa tapauksissa logiikka ontuu verrattavien käsitteiden yhteismitattomuuden vuoksi. Miten vahinkoja voisi verrata havupuihin! Toimittajat ovat ilmeisesti tavoitelleet nasevaa otsikkotyylä mutta iskeneet pahasti kirveensä kiiveen, kun ovat turvautuneet vertailun partitiiviin. Jos he olisivat ilmaisseet asiansa *kuin*-konjunktion avulla, otsikot olisivat varmaan muotoutuneet seuraavanlaisiksi:

1a) Lehtimetsävahingot pienempiä kuin havumetsävahingot

2a) Lehtimetsien vahingot pienempiä kuin havumetsien

Ei voisi kuvitellakaan sentapaisia otsikoita kuin *Lehtimetsävahingot pienempiä kuin havupuut.

Vertailun ilmaiseminen partitiivirakennetta käyttäen näyttää siis vievän erityisen helposti harhaan. Seurauksena on epäloogista ilmaisua, jonka käsittäminen vaatii lukijalta melkoisesti vaivaa ja hyvää tahtoa. Varomattomasta vertailun partitiivista on silloin tällöin lyhyesti huomautettu (esim. Esko Koivusalo, Vir. 1975: 123 ja Terho Itkonen, Vir. 1988: 558–), mutta tuntuu olevan aihetta ottaa asia puheeksi runsaammankin aineiston valossa.

Laajimmin lienee uudehkojen kielioppien tekijöistä vertailun partitiivia käsitellyt Aarni Penttilä teoksessaan Suomen kielioppi (1957: 363–). Ennen lukuisia esimerkkejään Penttilä sanoo, että komparatiiviin liittyvä partitiivi on »korvattavissa saneella *kuin* ynnä asianomaisen sanan nom[inatiivi]lla». Saman perimältään von Beckeriin juontuvan ehdon, että vastaavassa *kuin*-tapauksessa konjunktiota seuraa nimenomaan nominatiivi, mainitsevat myös mm. Koivusalo ja Itkonen. Kukaan ei ole tietääkseni ehdottanut siitä luopumista, ja mielestäni siitä on viisainta edelleenkin pitää kiinni. Ei ole kuitenkaan käsitettävä niin, että korvaaminen olisi suoraan sovellettavissa kaikkiin lauseyhteyksiin. Esim. lause *Veljeni on minua nuorempi* voidaan korvata lauseella *Veljeni on nuo-*